

філолаг, палымяны публіцыст. У памяць аб слынным мовазнаўцу праводзяць вечарыны і канферэнцыі. Браніславу Тарашкевічу прысвечаны кнігі ўспамінаў [2, 3], ён згадваецца ў творчасці беларускіх пісьменнікаў.

Такім чынам, Браніслаў Тарашкевіч – важная постаць у гісторыі Беларусі, а таму яго імя неабходна ўключыць у лінгвакраіназнаўчы даведнік. Намі прапанаваны крытэрыі складання слоўнікавага артыкула даведніка такога кшталту і прыменены для апісання жыцця і творчасці славутага лінгвіста, акрэслена значэнне яго дзейнасці для беларускай лінгвакультуры.

Літаратура

1. Беларусь: лингвокультурологический комплекс: пособие для иностранных студентов / сост.: Л.Н. Чумак, В.Г. Будай, [и др.]. – Минск: БГУ, 2008. – 112 с.
2. Бергман, А. Слова пра Браніслава Тарашкевіча / А. Бергман. – Мінск: Мастацкая літаратура, 1996. – 192 с.
3. Ліс, А.С. Браніслаў Тарашкевіч / А.С. Ліс. – Мінск: Навука і тэхніка, 1966. – 167 с.
4. Марціновіч, А. Быў. Ёсць. Будзе (100 гадоў з дня нараджэння Браніслава Тарашкевіча) / А. Марціновіч // Літаратура і мастацтва. – 1992. – 7 лют. – № 6. – С. 12.
5. Россия. Большой лингвострановедческий словарь / Под общ. ред. Ю.Е. Прохорова. – М.: АСТ-ПРЕСС КНИГА, 2007. – 736 с.

А.М. Пісарэнка

(загадчык кафедры беларускай і замежнай філалогіі
Беларускага дзяржаўнага ўніверсітэта культуры і мастацтваў)

ЗІМА Ё ЧАСЕ, У ПРАСТОРЫ І Ё ДУШЫ: ТРАДЫЦЫЙНЫЯ І АЎТАРСКІЯ ЗІМОВЫЯ АСАЦЫЯЦЫ

Сістэма вобразаў мастацкага тэксту грунтуецца на моўных традыцыях, на агульнавядомых сувязях слоў, на індывідуальных аўтарскіх асацыяцыях, якія ў сваю чаргу вынікаюць з неардынарнага светабачання творцы, з нестандартнага мыслення аўтара.

Зіма трактуецца ў “Тлумачальным слоўніку беларускай мовы” [1, с. 241] як самы халодны час года паміж восенню і вясной. У сваю чаргу “Этымалагічны слоўнік беларускай мовы” [2, с. 333], дзе слова падаецца ў напісанні і гучанні ў розных мовах, у рознай часовай прасторы, як і ў паэтычным асэнсаванні Алеся Разанава, тлумачыцца як ‘час халодны’, як ‘час, калі раней ішлі дажджы, а затым снег’.

У “Асацыятыўным слоўніку беларускай мовы” А.І. Цітовай у пазіцыі 65 падаецца слова **зіма** і лексічныя асацыяцыі, найбольш частыя з якіх звязаны з асноўнымі характарыстыкамі гэтага часу года. Першае месца асацыятыўнага рада займае слова халодная (у т.л. халодны), снег (у т.л. снег белы, многа снегу), холад (у т.л. халады), марозная, мароз (у т.л. з маразамі), лютая, лета, суровая, доўгая, снежная, цёплая (у т.л. цёплы; могуць быць цёплыя зімы); іншыя асацыяцыі больш рэдкія,

некакторыя з іх маюць адзінкавы характар, гэта такія словы, як, напрыклад, прайшла, восень, мяцеліца, вецер, добрая, елка, завіруха, сцюжа, хакей, канікулы, іней, злосная, беласнежная, зацяжная, цудоўная, каток, снягір, катацца, руская, сібірская, А.С. Пушкін, прыгажосць, прыцемкі, зімаваць, знімаць і інш. [3, с. 52]. Відавочна, што ў асноўным асацыяцыі да слова **зіма** традыцыйныя (акрамя слова лета, усе яны перадаюць асноўныя ўласцівасці гэтай пары), яны не вынікаюць з вобразнага мыслення асобы, увасабляюцца ў словах з прамым значэннем. Аднак сярод лексем ёсць адзінкавыя, якія выяўляюць індывідуальнасць асацыяцыі: прозвішча рускага пісьменніка, рэпа, сухая, застой у мяне, часопіс і інш. Індывідуальныя асацыяцыі заўсёды звязаны з нензвычайнымі падзеямі, жыццёвымі абставінамі, могуць характарызаваць настраёнасць успамінаў, стан чалавека. На многіх з такіх асацыяцыі узнікае агульнамоўная разнавіднасць тропы, у прыватнасці эпітэтаў. Каб праілюстраваць дадзены тэзіс, звернемся да “Слоўніка эпітэтаў беларускай мовы” Н. Гаўрош [4].

Рады эпітэтаў да слова **зіма** ў слоўніку групуюцца вакол асноўных характарыстык гэтага часу года – халодная, белая, доўгая, снежная. Яны дэманструюць у большасці сваёй традыцыйнае ўспрыманне з’явы, якое праяўляецца ў адпаведным аўтарскім лексічным увасабленні.

ЗІМА (зімы). 1. Пра характар надвор’я (тэмпературу, вільготнасць і інш.), наяўнасць снегу, завірухі; пра час наступлення (зімы): белавокая (*паэт.*), беласнежная, белая, светлая, серабрыстая, сіняя, снежная, сняжыстая (*разм.*), срабрыстая, цёплая, жудасна-халодная, завейная, завірушная, калючая, лютая, марозлівая, марозная, мяцелістая, сіверная, сцюдзёная, сцюжная, туманная, халодная; бяссонца, глыбокая, доўгачаканая, доўгая, позняя.

2. Пра ўражанне, псіхалагічнае ўспрыняцце (зімы): беларуская, добрая, лагодная, маладая, мяккая, прыгожая, азіяцкая (аўт.), блакадная (аўт.), бязлітасная, ваенная, галодная, глухая, голая, грозная, дзікая, дрымотная, жорсткая, жудасная, зацятая, злая, злосная, змрочная, калматая, кудлатая, ліхая, маркотная, нудная, нягодная, няпэўная, панурая, пражытая, пякельная, разлютаваная, раз’юшаная, саслабелая, сібірская, слёзная, старая, суровая, сярдзітая, упартая, чужая, шалёная [4, с. 186].

Як відаць, толькі некалькі слоў-характарыстык пазначаны стылістычнымі паметамі, адна з якіх паказвае на паэтычнасць, узнёсласць слова, другая на размоўную афарбоўку, тры на індывідуальную асацыяцыю: *Праз вокны глядзіць белавокая зіма* (З. Бядуля); *Сярод зімы сняжыстай, / Сярод вясны вятрыстай / Я вырасла, каб сэрцам / Адчуць цяпло зямлі...* (Я. Янішчыц); *Азіяцкая зіма, дзе снег толькі для прыліку выпадае ўночы...* (Я. Скрыган);... *Люблю зіму / Я, мой сын, не грозную, / А прад самай вясной – / Пад блакітам слёзную* (К. Кірэнка).

Праз эпітэты-прыдаткі, таксама пададзеныя ў слоўніку Н.В. Гаўрош, выяўляюцца нечаканыя аўтарскія характарыстыкі: гасцюха-зіма (М. Зарэцкі), золь-зіма (У. Караткевіч), летуценніца-зіма (П. Макаль) [4,

с. 187]. Усе прыведзеныя характарыстыкі зімы выяўляюць захапленне, замілаванасць гэтым часам года, любоў аўтараў да беларускай зімы. Яна з маразамі, са снегам, з вятрамі – паўстае ў збіральным вобразе светла-святочнай халоднай паненкі ці сярдзітай немаладой жанчыны, якая марозіць, лютуе і не хоча здаваць свае пазіцыі: *Зіма, зіма! І снег пасцелены, / І ўмерзлі крыгі ў берагі. / Ляжаць, нібы ў абрусе беленым, / Лясы, палеткі і дугі* (А. Астрэйка); *Зіма. Снягі. Мароз. Завеі. / Дарога звонкая, як сталь. / Бярозы ў шэрані сівеюць, / Палі бялеюць, як паркаль* (П. Глебка); *Белая мяккая ціша няхрустка, / Белай дрымотай спавіты кусты. / Белае белле... Зіма беларуская... / Што ж мне не дорыш снягурачку ты?* (Н. Гілевіч); *Магло б усё іначай быць зусім, / каб не яго ты, а мяне любіла, / Маглі б не знаць сцюдзёных лютых зім, / І адзінота ў сэрцы не гасіла б* (М. Танк); *Разлютаваная зіма выла, кіпела мяцеліцамі, трашчала маразамі...* (М. Лынькоў); *Вясна не хацела мірыцца з упартай зімою* (В. Карамазуў). Відавочна, што холад зімовага часу ў прыродзе атаясамляецца з холадам у душы чалавека. Зіма цёплая ў прыродзе не навявае мастакам слова стварэнне вобразных сродкаў адпаведнага зместу ці нават аксюмараннага характару (кшталту гарачы снег). Для аналізу тропы, якія пабудаваны з улікам агульнавядомай семантыкі слоў, як правіла, дастаткова мініконтэксту, каб выявіць адметнасць створаных вобразаў. Што да індыўідуальных асацыяцый, у дадзеным выпадку да слова зіма, варта вобразныя сродкі разглядаць у макраконтэксте, магчыма, у кантэксте ўсяго твора.

Надзвычайнай арыгінальнасцю валодаюць вобразы зімы ў Алеся Разанава і Яна Чыквіна: яны вынікаюць ці не вынікаюць з першаснага значэння слова. Разанаўская зіма розная і ў часе, і ў прасторы, і ў душы: характарыстыкі гэтага часу года вынікаюць з гучання слова *зіма* ў розных мовах (як жывых, так і мёртвых), з адметных нацыянальных рыс пэўнага народа, краіны, з аўтарскіх асацыяцый. Таму разанаўская зімовая прастора неаднолькавая ў розных народаў, у розных краінах, у розных часавых прамежках, адметная ў слоўным праяўленні кожнай мовы, што відавочна з гучання і напісання слоў-варварызмаў, запазачаных з іншых моў (з іх графічным афармленнем, з адпаведным вымаўленнем, як у мове-крыніцы). Кожная наступная па сюжэце лексема-варварызм дэманструе праз гукавое сугучча слова новыя характарыстыкі гэтай з’явы, звязаныя з аказіянальнымі / індыўідуальнымі асацыяцыямі паэта, дзе, акрамя холаду і снегу (беларуская і літоўская зімы), ёсць іншыя пераносна-вобразныя характарыстыкі, якія ствараюць арыгінальныя гукавобразы вершаказа:

ЗІМА. *Беларуска з і м а – зямля, усланая небам. / Літоўская з і е т а “жме”: яе дужасць добра адчувае і аўкіштайт, і жэмайт. / Рускае з и м а не толькі з’ява прыроды, але і грамадскае мерапрыемства – вялікі агітацыйны “ізм”. / Сербская з и м а непрадказальная, нібы змеј (змеі). / Польская з і т а вывьярае свой, знаны адной ёй, азімут. / Сербскалужыцкая з у т а прадзімаецца скразнякамі. / Палабская з а і т а займае сабою ўсю прастору і ўвесь час, становячыся займеннікам-заменнікам таго, што*

было калісьці і чаго ўжо няма. / *Старажытнапруская s e t o* самааддана захоўвае семя – для невядомай вясны, для невядомай сяўбы. / *Старажытнаіндыйская h I t a* мае сваёю сядзібаю Гімалаі (Алесь Разанаў).

Як відаць, беларуская *з і м а* захапляе аўтара: яе беласнежнасць асацыюецца ў паэта з чысцінёй нябёсаў, бо снег белы, чысты і светлы, як аблогі; аўтарская перыфраза пачынае рад тропаў-характарыстык зімы ў аднайменным вершы паэта;

літоўская *z i e t a* халодная, і яна “жме” на ўсю моц, і моц гэтую ўсе адчуваюць: аўкштайт і жамойт; аўтарская дзеяслоўная метафара пра зімовы холад працягвае рад тропаў; спалучаная з сінекдахай – адзіночны лік у значэнні множнага (назвы насельніцтва Літвы – жамойт і аўкштайт замест жамойты і аўкштайты) дапамагае стварыць абагульнены вобраз гэтага часу года ў часе і ў прасторы;

руская *з и м а* асацыюецца ў паэта з маўленчай адметнасцю, а не з маразамі і халадамі; гэтыя традыцыйныя характарыстыкі з’явы могуць вынікаць як другасныя – з розных назоўнікаў агітацыйнага зместу, у структуру якіх уваходзіць гукаспалучэнне *изм*; паэт не называе такія лексемы, а толькі падказвае чытачу магчымы асацыятыўны рад;

сербская *з и м а* праявілася ў аказіянальным эпітэце непрадказальная і параўнанні як змей: мудрасць, як у змея, і рухомасць, як у паветранага змея, – магчымае аўтарскае ўспрыманне народа;

польская *z i t a* ў паэтавым сэрцы адгукаецца словам азімут – шлях і накірунак, які вядомы толькі гэтаму народу, толькі гэтай дзяржаве; аўтарскае ўвасабленне дапамагае ўявіць пані Зіму, у якой ёсць свой шлях;

характарыстыка сербскалужыцкай зімы – *z y t a* – праз аўтарскую метафару дазваляе ўбачыць і адчуць лужыцкую зімовую прастору, якая прадзімаецца сібернымі скразнякамі: не проста на скрыжаваннях, на раздарожжах – менавіта на зімовых (халодных) скразняках;

палабская *z a i t a* над светам, над часам, яна бязмежная, яна ёсць у мінулым, яе няма сёння, няма ў будучыні; індывідуальна-аўтарская метафара пабудавана на сугуччы мёртвага палабскага слова і жывога беларускага – дзеяслова займае ў форме цяперашняга часу абвеснага ладу. Няма нежывога ў часе і прасторы: калі жывая памяць, то ёсць і словы, незапатрабаваныя ўжо не адно стагоддзе, і ёсць прастора каля Лабы, дзе спрадвеку жылі славяне;

старажытнапрускае слова *s e t o* ўвасобілася ў беларускім слове семя, нібы прарасло ў ім дзякуючы аўтарскаму ўяўленню; праз арыгінальную метафару аўтар гаворыць аб працягу жыцця, невядома аўтару, калі будзе вясна і сяўба, якая сяўба будзе. Аднак у кожнага семя можа быць ці не быць свой парастак, і ў кожнага народа ёсць свая гісторыя і магчымы працяг: што пасеяна продкамі, тое жнуць нашчадкі;

старажытнаіндыйская *h I t a* старая, як самі Гімалаі, таму і аўтарская метафара, пабудаваная на асацыятыўных сувязях сугучных слоў,

знiтавала ў адно зіму, горы і сядзібу: старажытнаіндыская зіма магла нарадзіцца толькі ў снягах Гімалаяў.

Вершаказ складаецца з дзевяці абзацаў-перыядаў, з дзевяці адметных вобразаў зімы, якія аб'ядноўваюцца ў адзіным гукавобразе, вобразнасць і выразнасць якіх вынікае як з гукавой арганізацыі слоў, так і з іх пераносна-вобразнай семантыкі.

Шматграннік разанаўскіх асацыяцый да слова **з і м а** дэманструе гукавобраз зімы, адрозны ад іншых, традыцыйных гукавобразаў, дзе магчымыя ціхае шапаценне снегу ці звонкае марознае яго хрумсценне. Гэты час года выводзіць аўтара за межы радзімы; яго думкі і пачуцці блукаюць праз гукавыя нітакі па розных краінах, па розных мовах, па розных часах. Феномен ужывання слоў з падобным гучаннем – “падабенства гучання” – мае, як сцвярджаюць навукоўцы, псіхалагічную аснову: чалавек пастаянна імкнецца асацыяваць у розуме элементы мовы, якія маюць большае ці меншае фармальнае падабенства; словы сугучныя прыцягваюцца ў свядомасці. Адсюль і вынікаюць своеасаблівыя гукавыя асацыяцыі [5; 51], дзякуючы якім у мастацкім маўленні ўтвараюцца арыгінальныя тропы. Само прыцягненне сугучных адзінак кваліфікуецца ў філалогіі як фанетычная атракцыя (лац. *arttaxo*, *arttaxi* – прыцягваць), самі адзінкі – фанетычнымі атрактантамі; разанаўская атракцыя, як відаць, грунтуецца на блізкагучанні слоў [6, с. 91].

Зімовая прастора Яна Чыквіна іншая, яна меншая па тэрытарыльна-геаграфічнай канкрэтнасці за разанаўскую, але таксама глыбокая па асацыяцыях аўтара. Вобраз зімы, якая прыходзіць да аднаго чалавека, у сям'ю, у адзін дом, – гэта ўжо гісторыя многіх. Зіма, яе белы снег як сімвал чысціні, незастрахаваная і незапрошаная (прыходзіць авансам), даецца кожнаму:

ЗИМА. *Прышла, незастрахаваная, / белая, без аніякіх нюансаў. / Па лесвіцы ходзіць падманам яна, / у кватэру ўваходзіць авансам. / І адразу ў ёй слёзы ракой, / І нямаш куды дзецца: / Дзверы зачынены ў калідор, / топчуцца цёплыя дзеці. / Стаіць яна, быццам асёл. / Дзе толькі не прытуліцца, / ёй сняцца поле, вуліца; / і гінеі ў сне... вось і ўсё* (Ян Чыквін).

Першае чатырохрадкоўе метафарычнае па змесце, яго можна кваліфікаваць як адухаўленне, праз якое зіма паўстае асобаю, што прыйшла, ходзіць па лесвіцы, уваходзіць у дом. Яе не чакалі, не клікалі, яна падманам прыйшла, і, безумоўна, слёзы яе будуць ліцца ракой: снег растае не ад холаду – ад цеплыні. Ёй прыходзіцца быць у цяпле, дзе *топчуцца цёплыя дзеці*. Дзіцячае цяпло самае моцнае; яно саграе і адаграе душу, растопіць снег і мароз душэўны. Параўнанне стаіць яна, як асёл, – пра тое, што пані Зіма ўжо і не стараецца выходзіць, і не спрабуе; яна туліцца дзе-небудзь, засынае; і дзе б ні была яна, ёй сняцца вуліца, поле – халодная, жыццядайная для яе прастора. Гэта яе мары, мроі, сны, у якіх яна растае канчаткова – гіне.

Пасля паўзы, якая перадаецца шматкроп'ем-умоўчаннем, кароткі, адрывісты ўказальны сказ: *вось і ўсё*. Такое завяршэнне не толькі зімовай

гісторыі, але і чалавечай: уваходзячы падманам, авансам, наўрад ці маеш застрахаванасць ад непазбежнасці знікнення. Магчыма, тут заканчваецца зімовая прастора дома, чалавека, сям’і, іх гісторыя, а пачынаецца працяг вобазных і нявобразных асацыяцый чытача, у тым ліку лінгвіста. У кожнага свая зіма ў душы можа быць, і каб ад яе ўратавацца, трэба кожнаму шукаць сваё выйсце.

Такім чынам, праведзены лінгвастылістычны аналіз дазваляе гаварыць, што традыцыйныя і арыгінальныя асацыяцыі да слова *зіма* вынікаюць, як правіла, з агульнапрынятых характарыстык пары года – халодная, снежная, што мае праяўленне ў агульнамоўных і аказіянальных лексемах, у тым ліку тропях. Найбольшай спецыфікай валодаюць эпітэты, метафары, параўнанні і вобразы, заснаваныя на гукавых асацыяцыях, напрыклад, у паэтычным кантэксце Алеся Разанава.

Літаратура

1. Тлумачальны слоўнік беларускай літаратурнай мовы. – Мінск: БелЭн, 1996. – 784 с.
2. Этымалагічны слоўнік беларускай мовы. Т. 3. Г – І / Р.У. Краўчук, В.У. Мартынаў, А.Я. Супрун, Н.В. Івашына; рэд. В.У. Мартынаў. – Мінск: Навука і тэхніка, 1985. – 408 с.
3. Цітова, А.І. Асацыятыўны слоўнік беларускай мовы / А.І. Цітова. – Мінск: БДУ, 1981. – 142 с.
4. Гаўрош, Н.В. Слоўнік эпітэтаў беларускай мовы / Н.В. Гаўрош. – Мінск: Вышэйшая школа, 1998. – 603 с.
5. Балли, Ш. Французская стилистика / Ш. Балли. – 2-е изд., стереотип. – М.: Эдиториал УРСС, 2001. – 392 с.
6. Томашевский, Б.В. Теория литературы. Поэтика / Б.В. Томашевский. – М.: Аспект-Пресс, 1999. – 334 с.

А.Ю. Прышчыц, В.В. Раеўская
(настаўнікі беларускай мовы і літаратуры
ДУА “Гімназія № 1 г. Віцебска”)

ПЕРАЕМНАСЦЬ У ЗМЕСЦЕ І ВЫКЛАДЗЕ ТЭМ ПА МАРФАЛОГІІ ПАДРУЧНІКАЎ “ГРАМАТЫКА БЕЛАРУСКАЙ МОВЫ” Б. ТАРАШКЕВІЧА І “БЕЛАРУСКАЯ МОВА. ВУЧЭБНЫ ДАПАМОЖНІК ДЛЯ 6 КЛАСА”

“Беларуская граматыка для школ” Б. Тарашкевіча, выдадзеная ў 1918 годзе, акрэсліла і ўдакладніла, сабрала ў адзін падручнік многія правілы беларускай мовы. На той час гэта быў прарыў і подзвіг удумлівага, адданага справе чалавека, якога, на жаль, не змагло зберагчы наша грамадства. Многае з сабранага ў “Граматыцы” актуальна і сёння. Прадметам даследавання ў дадзенай працы будзе пераемнасць выкладу і зместу тэм “Назоўнік”, “Прыметнік”, “Лічэбнік” і “Займеннік” у падручніках, якія розняцца датай выхаду ў друк амаль на сто год.